SO‘Z BIRIKMALARINI KONSEPTUALLASHTIRISHNING LISONIY-KOGNITIV MEXANIZMLARI

(Konseptual metafora va metonimiya, freym modellashtirish)

Ozoda Eshqobilova Xalikulovna

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Xorijiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqotda so‘z birikmalarini konseptuallashtirishning asosiy lisoniy-kognitiv mexanizmlari, xususan, konseptual metafora, konseptual metonimiya va freym modellashtirish masalalari tahlil qilinadi. Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan til birliklarining ma’nosi insonning tajribasi, bilimlari, kategoriyalash jarayonlari va konseptual tizimi bilan uzviy bog‘liq. Konseptual metafora bir konseptual sohani boshqa bir konseptual soha orqali anglash imkonini bersa, metonimiya bir konseptual soha doirasidagi yaqinlik asosida ma’no ko‘chishini ta’minlaydi. Freym modellashtirish esa muayyan vaziyat yoki hodisa haqidagi bilimlarni o‘zaro bog‘langan semantik elementlar tizimi sifatida ifodalashga imkon beradi. Ushbu mexanizmlarning ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalarida namoyon bo‘lishi til, tafakkur va madaniyat munosabatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Konseptual metafora va freym yondashuvlari zamonaviy kognitiv tilshunoslikning muhim nazariy yo‘nalishlari sifatida qaraladi. (OUP Academic)

Kalit so‘zlar: konseptualizatsiya, konseptual metafora, konseptual metonimiya, freym, freym modellashtirish, kognitiv tilshunoslik, konsept, obraz-sxema, semantika, so‘z birikmasi.

KIRISH

Kognitiv tilshunoslik tilni insonning umumiy kognitiv faoliyati bilan bog‘liq holda o‘rganadigan ilmiy yo‘nalishdir. Ushbu yondashuv til birliklarini insonning borliqni idrok etishi, kategoriyalashi, konseptuallashtirishi va bilimlarni saqlashi bilan bog‘liq holda talqin qiladi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy nazariy yo‘nalishlari qatorida konseptual metafora nazariyasi, freym semantikasi, kognitiv grammatika, obraz-sxema nazariyasi va konseptual integratsiya nazariyasini ko‘rsatish mumkin. (OUP Academic)

So‘z birikmalarining konseptual mazmunini aniqlashda metafora va metonimiya alohida ahamiyatga ega. Chunki ko‘plab birikmalar o‘zining bevosita lug‘aviy ma’nosidan tashqari, inson tajribasi asosida shakllangan ko‘chma va konseptual ma’nolarni ham ifodalaydi.

Masalan:

high hopes;

deep thought;

warm relationship;

lose one’s head;

open one’s heart.

Mazkur birikmalarda makon, harorat yoki tana a’zolari bilan bog‘liq konkret tajriba abstrakt tushunchalarni anglash uchun xizmat qiladi.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi frazeologik materiallarning zamonaviy tadqiqotlari ham metafora, obraz-sxema, konseptual bilim va madaniy assotsiatsiyalarning ma’no shakllanishidagi rolini ko‘rsatmoqda. (WK Publishing)

1. Konseptualizatsiya tushunchasi

Konseptualizatsiya — insonning tashqi va ichki olam haqidagi tajribani ongda qayta ishlashi, tartibga solishi va ma’lum konseptual birliklar orqali tashkil etish jarayonidir.

Kognitiv tilshunoslikda ma’no tayyor va o‘zgarmas hodisa sifatida emas, balki insonning tajribasi va bilimlari bilan bog‘liq jarayon sifatida qaraladi.

Masalan:

deep knowledge

birikmasidagi **deep** komponenti jismoniy makondagi “chuqurlik” konseptini abstrakt “bilim” konseptiga bog‘laydi.

Bu yerda:

SOURCE DOMAIN: physical depth
TARGET DOMAIN: knowledge

munosabati yuzaga keladi.

O‘zbek tilidagi:

chuqur bilim

birikmasida ham aynan shunday konseptual mexanizmni ko‘rish mumkin.

2. Konseptual metafora

Konseptual metafora nazariyasi G. Lakoff va M. Johnson tomonidan tizimli ravishda ishlab chiqilgan bo‘lib, unga ko‘ra metafora faqat badiiy bezak emas, balki inson tafakkurining konseptual mexanizmlaridan biridir. (OUP Academic)

Konseptual metafora odatda:

SOURCE DOMAIN → TARGET DOMAIN

modeli asosida tushuntiriladi.

Masalan:

ARGUMENT IS WAR

attack an argument

defend an argument

strong argument

win an argument

Bu birikmalarda “bahs” konsepti “urush” konsepti orqali tushuniladi.

O‘zbek tilida ham:

dalil bilan hujum qilmoq;

fikrini himoya qilmoq;

bahsda yutmoq;

kuchli dalil

kabi birliklarda o‘xshash konseptual mexanizmlar kuzatiladi.

Demak, metaforik konseptualizatsiya turli tillarda turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin, lekin uning asosida insonning tajribani boshqa tajriba sohasi orqali anglash mexanizmi yotadi.

2026-yildagi ingliz-o‘zbek qiyosiy tadqiqotlarda ham tana a’zolari, makon, yo‘nalish va harakat kabi manba sohalari metaforik konseptualizatsiyada muhim ekanligi ko‘rsatilgan. (The Lingua Spectrum)

3. Konseptual metonimiya

Metaforadan farqli ravishda metonimiya, odatda, bir konseptual soha ichidagi yaqinlik yoki qo‘shnichilik munosabatiga asoslanadi.

Masalan:

The White House announced...

Bu yerda “White House” binoning o‘zini emas, balki ushbu bino bilan bog‘liq siyosiy institut yoki ma’muriyatni anglatishi mumkin.

O‘zbek tilida ham:

Butun zal kuldi.

kabi ifodalarda “zal” joy nomi orqali u yerdagi odamlar tushunilishi mumkin.

Metonimik modelni quyidagicha ifodalash mumkin:

ENTITY A → RELATED ENTITY B

Metonimiya orqali til foydalanuvchisi murakkab vaziyat yoki tushunchani uning eng muhim yoki konseptual jihatdan yaqin elementi orqali ifodalaydi.

4. Freym modellashtirish

Freym semantikasi Ch. Fillmor nomi bilan bog‘liq bo‘lib, freym muayyan vaziyat yoki hodisani tushunish uchun zarur bo‘lgan konseptual bilimlar tuzilmasi sifatida qaraladi. Zamonaviy freym yondashuvlarida freym o‘zaro bog‘langan semantik elementlar yoki “slot”lardan tashkil topgan konseptual struktura sifatida izohlanadi. (Cambridge University Press)

Masalan, **BUYING** freymi quyidagi elementlarni o‘z ichiga olishi mumkin:

Buyer — xaridor;

Seller — sotuvchi;

Goods — mahsulot;

Money — pul;

Transaction — oldi-sotdi jarayoni.

Quyidagi birikmalar:

buy a book

pay the seller

sell a product

pay a high price

turli komponentlar orqali bir xil konseptual freymning ayrim elementlarini faollashtirishi mumkin.

Shunday qilib, so‘z birikmasini to‘liq tushunish uchun ba’zan faqat lug‘aviy ma’no yetarli bo‘lmaydi; uning ortida turgan vaziyat modeli ham hisobga olinadi.

5. Freym va so‘z birikmasi o‘rtasidagi munosabat

So‘z birikmasining har bir komponenti ma’lum freymni faollashtirishi mumkin. Masalan:

pay the bill

birikmasi **PAYMENT** freymi bilan bog‘liq bo‘lib, unda:

payer + money + recipient + payment + obligation

kabi semantik elementlar mavjud bo‘lishi mumkin.

O‘zbek tilidagi:

hisobni to‘lamoq

birikmasi ham shu konseptual vaziyatni ifodalaydi.

Bunda ikki tilda shakl turlicha bo‘lsa-da, konseptual freymning asosiy elementlari o‘xshash bo‘lishi mumkin.

Freym semantikasi so‘zlarning ma’nosini alohida emas, balki ular ishtirok etadigan vaziyatlar tizimi orqali tushuntirishga imkon beradi. (Cambridge University Press)

6. Konseptual metafora, metonimiya va freymning o‘zaro aloqasi

Ushbu uch mexanizm bir-biridan farq qilsa-da, real nutqda ular o‘zaro bog‘liq holda ishlashi mumkin.

Mexanizm	**Asosiy prinsip**	**Vazifasi**
Konseptual metafora	Bir sohani boshqa soha orqali tushunish	Abstrakt tushunchani konkret tajriba orqali anglash
Konseptual metonimiya	Konseptual yaqinlik	Bir element orqali boshqa bog‘liq elementni ifodalash
Freym	Bilimlar strukturasi	Vaziyat yoki hodisani tizimli tushuntirish

Masalan, **lose one’s head** birikmasida tana a’zosi bilan bog‘liq konseptualizatsiya, metonimik aloqalar va muayyan holat freymi birgalikda ishlashi mumkin. Ingliz va o‘zbek frazeologik birliklarini qiyoslashda konseptual moslik formal yoki obrazli moslik bilan doimo bir xil bo‘lmasligi aniqlangan. (Central Asian Journal)

7. Ingliz va o‘zbek tillarida konseptual modellashtirish

Ingliz va o‘zbek tillarida konseptual metafora va metonimiyaning ko‘plab umumiy ko‘rinishlari mavjud:

English:

open one’s heart

Uzbek:

ko‘nglini ochmoq

Bu birliklarda “ochish” harakati jismoniy harakatdan psixologik ochiqlik konseptiga ko‘chiriladi.

Yana:

English:

lose one's head

Uzbek:

boshini yo'qotmoq

Bu birliklarda tana a'zosi — **head/bosh** insonning aqliy yoki hissiy nazoratini konseptuallashtirishda ishtirok etadi.

Bunday misollar konseptual strukturalarning tillararo qiyosiy tahlili uchun muhim material hisoblanadi. Zamonaviy tadqiqotlar ingliz va o'zbek tillarida konseptual moslik ba'zan aynan bir xil obraz orqali, ba'zan esa turli obrazlar orqali ifodalanishini ko'rsatmoqda. (The Lingua Spectrum)

XULOSA

So'z birikmalarini kognitiv nuqtayi nazardan tadqiq qilish ularning shakliy va grammatik xususiyatlari bilan bir qatorda, ma'no shakllanishining chuqur konseptual mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi. Konseptualizatsiya jarayonida inson tajribasi, bilimlari, madaniy qarashlari va kategoriyalash qobiliyati muhim rol o'ynaydi.

Konseptual metafora abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali anglashga yordam beradi. Konseptual metonimiya esa bir konseptual sohadagi elementlar o'rtasidagi yaqinlik asosida ma'no hosil qiladi. Freym modellashtirish esa so'z va so'z birikmalarini muayyan vaziyat, hodisa yoki tajribani ifodalovchi bilimlar tizimi bilan bog'lash imkonini beradi.

Ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, konseptual mexanizmlarning ayrimlari universal insoniy tajribaga

asoslangan bo‘lsa, ularning konkret lingvistik ifodasi milliy-madaniy xususiyatlarga bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli so‘z birikmalarini konseptual-metaforik, metonimik va freym-semantik jihatdan tahlil qilish ingliz va o‘zbek tillarining kognitiv hamda lingvomadaniy xususiyatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. *Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press.*
2. *Fillmore, C. J. (1982). Frame Semantics. In Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin Publishing.*
3. *Fauconnier, G. (1994). Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. Cambridge: Cambridge University Press.*
4. *Johnson, M. (1987). The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: University of Chicago Press.*
5. *Kövecses, Z. (2005). Metaphor in Culture: Universality and Variation. Cambridge: Cambridge University Press.*
6. *Lakoff, G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press.*
7. *Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.*
8. *Langacker, R. W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 1: Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press.*
9. *Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman.*
10. *Talmy, L. (2000). Toward a Cognitive Semantics. Cambridge, MA: MIT Press.*
11. *Rahmatullayev, Sh. (1992). O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati.*

12. *Rahmatullayev, Sh., Mahmudov, N., Xolmanova, Z., O‘razova, I., & Rixsiyeva, K. (2022). O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.*
13. *Abdurasulova, M. (2025). Structural-semantic features of word combinations in English and Uzbek. The Lingua Spectrum. (The Lingua Spectrum)*
14. *Normuradova, G. M. (2026). Source and target domains of conceptual metaphor in English and Uzbek phraseology: A comparative cognitive analysis. The Lingua Spectrum, 8(1), 76–81. (The Lingua Spectrum)*
15. *Mustafayev, E. O. (2026). Comparative Analysis of Concepts in English and Uzbek Verbal Phraseological Units. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. (Central Asian Journal)*
16. *Sherbekova, M. Sh. (2024). Linguo-Cognitive and Linguo-Cultural Analysis of Phraseological Units in English and Uzbek Languages. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. (Central Asian Journal)*